РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

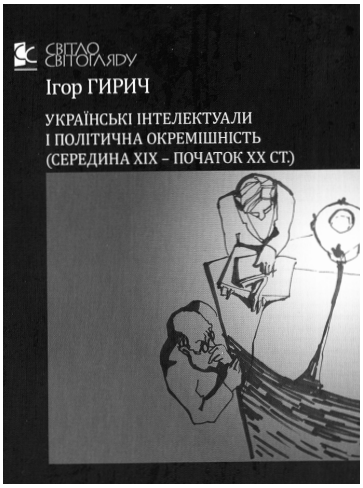

Гирич І.

Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) / Відп. ред. О.С.Рубльов. – К.: Український письменник, 2014. – 496 с.

Формування політичних запитів у візіях інтелектуалів належить до класичних проблем історії суспільних рухів та національної думки. Власне, питання про те, як соціо- й етнокультурні передумови, політичні обставини, культурні орієнтири, світоглядні настанови, знакові події минувшини транслюються та оформлюються у вигляді тих чи інших концептів, повсякчас цікавило істориків і дослідників з інших галузей соціогуманітаристики. Вочевидь, означена проблематика вирізняється, з одного боку, крайньою сеґментованістю й багатошаровістю, а з іншого – потребує пошуку розмаїтих і численних контекстів представлення суспільної думки, які дозволяють запропонувати конструктивні та оригінальні підходи для відповіді на ключове питання, порушене у цікавій і самобутній книзі знаного українського історика Ігоря Гирича: як виробляється інтелектуальний продукт на політичному полі націєтворення?

Світло й тіні такого чи подібного концептуального візерунку вже практично три десятиліття пов'язують із відомою схемою трьох фаз-стадій авторства М.Гроха, котра з плином часу дедалі більше живе своїм самостійним життям. У широкому розумінні ця схема відіграє роль установчого концепту, із перспективи якого формулюються питання до української суспільно-політичної думки та національного руху XIX – початку XX ст.

Утім, розгортання українського проекту у світлі схеми М.Гроха має свої координати, точніше виміри, котрі більшість істориків окреслює по-своєму. Скажімо, І.Гирич вибудовує низку застережень щодо специфіки та особливостей українського руху, котрі визначають його розгортання, а в певному сенсі й конфіґурацію: неможливість спиратися на українського буржуа з огляду на зародковий стан цього прошарку або міське населення, позаяк міста перебували у зоні впливу російської й польської ідеологій, несформованість національної традиції, зокрема мовної літературної, нестача приватного шкільництва як складової загальних освітніх практик, урядові й поліційні утиски, православний універсалізм тощо.

Із цієї перспективи проблема інтелектуального продукту раптово перетворюється на осягнення ментальних і духовних установок українства, котрі автор пов'язує зі старо- та новоукраїнськими формами національного руху. Відтак минувшина стає тим своєрідним уявним, випробувальним майданчиком, на якому розкриваються злами національної свідомості, котрі І.Гирич розглядає на перехресті історичної пам'яті та міфотворчості. На його думку, саме міфи складають основну структуру колективної пам'яті нації та частогусто побутують у вигляді багатоманітних, деформованих і розмитих проекцій, які творяться й актуалізуються у руслі тяжіння певних подій, явищ, процесів.

Звідси походить ідея «війн пам'яті», котрі розгорталися то навколо пантеону героїв, то заторкували знакові події з обсягу різних національних історій – української, російської, польської. У цьому світлі академізм наукових, культурних і освітніх практик кінця XIX ст., за версією І.Гирича, був своєрідною відповіддю на виклики національного руху, позаяк мав означити координати й прикмети окремішності політичного українства. Більше того, академічні інтенції відомих вітчизняних інтелектуалів спиралися та наслідували взірці чеського руху, котрі М.Грушевський уважав зразковими для невеликої й «недержавної» європейської нації. Тож на сторінках книги постає проблема співіснування/змагання, а іноді навіть взаємодоповнення національних та імперських проектів на теренах суспільно-політичної думки.

Недаремно І.Гирич зауважує, що практично всі слов'янські проекти на початкових етапах тією чи іншою мірою апелювали до суспільної думки, зокрема прагнули узгодити/примирити чи принаймні відвести від гострої конфронтації національний та імперський дискурси. Відтак ідеться про подвійну лояльність, зокрема малоросійську/російську, яка рельєфно простежується в інтенціях тодішніх речників українства.

Приміром, «мовна програма» українського національного руху зазнала суттєвої еволюції й торувала шлях від обстоювання конечності розвитку «народної мови» до усвідомлення необхідності творення повноцінної модерної культури. Досить своєрідні концепти побутували і в історичній думці XIX ст., зокрема київоцентрична візія М.Максимовича, «дві російські народності» М.Костомарова, громадівський ідеал В.Антоновича, народницький дискурс М.Грушевського та ін. Таким чином, автор окреслює цілу низку вихідних концептів із перспективи яких розгорталося становлення політичної нації на тлі модернізаційних трансформацій українського суспільства.

Передусім І.Гирич акцентує увагу на представленні мови як неповторної цивілізаційної вартості, зокрема показує, як змінювалася «мовна програма» українського руху в персональному вимірі від М.Максимовича до М.Грушевського. Автор пропонує цілу низку тонких і влучних спостережень, коментарів та інтерпретацій. Відтак він зупиняється на соціо- й етнокультурному середовищі, в якому функціонувала українська мова, відзначає русифікаційні й асиміляційні впливи, котрі побутували у середовищі міського населення та сільського панства Наддніпрянської України. Ці впливи історик репрезентує як вислід уніфікаційних адміністративних та управлінських практик на ниві культури й освіти.

Зокрема, І.Гирич акцентує, що студентська молодь напередодні Першої світової війни сприймала незнання української мови як синдром малоросійщини.

Крім того, автор розрізняє відмінні рівні функціонування мови – повсякденний, родинний, офіційний, фахово-професійний та ін. Зрештою історик наголошує, що важливою складовою в розгортанні українського руху стала проблема формування літературної мови та пов'язаних із нею практик. Цю тезу І.Гирич ілюструє численними й образними прикладами, пов'язаними з трансформаціями поглядів і світосприйняття відомих українських інтелектуалів.

Саме на літературному терені, як переконливо показує автор, побутували конфлікти між архаїчними явищами та модерністськими експериментами, зокрема щодо вживання численних термінологічних означень. Переломною віхою у трансформації «мовної програми» І.Гирич уважає воєнну та революційну добу, позаяк логіка подій і критичність ситуацій підштовхували багатьох громадсько-політичних діячів до українського вибору.

Зауважимо, що конструкція книги І.Гирича спирається на представлення візій інтелектуалів, які належали до різних напрямів суспільно-політичної думки, а також тих знакових ситуаційних контекстів, котрі спричинилися до диференціації таких неформальних спільнот. Автор виокремлює кілька таких напрямів – народницький національно-демократичний (В.Антонович, О.Кониський), національно-демократичний консервативний (Є.Чикаленко, В.Леонтович), молодоукраїнський напрям із національно-демократичним і соціально-демократичним центризмом (С.Єфремов, А.Жук). Окрім того, він поділяє на кілька напрямів українську соціал-демократичну думку – ортодоксальний, центристський і молодоукраїнський, а також розглядає український консерватизм (В.Липинський). Такі означення, з одного боку, свідчать про розмитість політичного спектра українського руху, а з іншого – показують, що візії інтелектуалів часто-густо було представлено в недиференційованому вигляді. Урешті, авторська пропозиція щодо формату та способів репрезентації української суспільно-політичної думки другої половини XIX – початку XX ст. є цікавою й оригінальною новацією, котра безперечно спричинить зацікавлення багатьох дослідників із відмінними фаховими пріоритетами.

На думку І.Гирича, відома теза про «патологічну хворобливість» народництва, котра з часом трансформувалась у доволі поширений стереотип, не представляє справжню сутність цього явища. Більше того, автор стверджує, що народництво відображало тяжіння соціо- й етнокультурних умов та обставин, в яких перебувало політичне українство, розділене між імперіями Габсбурґів і Романових. У такому світлі В.Антонович постає як один із батьків-засновників українського відродження й, заразом, народницького напряму, а його громадівська візія української минувшини потрактовується як відображення сповільненого національного розвитку українства. Недаремно І.Гирич акцентує увагу на особливій ролі В.Антоновича в конструюванні тяглості української історії. Власне він та його учні спричинилися до творення цілої низки «еволюційних» панорам минувшини України з реґіонально-обласної перспективи.

Та народництво породжувало й інші постаті інтелектуалів, зокрема О.Кониського – старого українця, адепта еволюціонізму, переконаного культурника, одного з творців культу Великого Кобзаря та послідовного самостійника. Тим паче, що самостійницькі інтенції О.Кониського найпослідовніше

виявилися на літературній ниві, себто у царині словесних практик. Приміром автор наголошує, що О.Кониський прагнув створити самостійний культурний простір українства, поза межами загальноросійської культури. Тож культурники В.Антонович та О.Кониський у певному сенсі протистояли М.Драгоманову з його космополітичними настановами.

Окремий розділ монографії І.Гирича присвячено проблемі автономізму та федералізму в українській суспільно-політичній думці другої половини XIX – початку XX ст. У цьому розумінні федеративний ідеал був своєрідним проміжним концептом, який, урешті-решт, торував шлях до усвідомлення й проголошення повної політичної окремішності. Федералізм відіграв поважну роль у формуванні інтелектуалів другої половини XIX ст., оскільки, починаючи від доби кирило-мефодіївських братчиків та закінчуючи відомими настановами М.Грушевського, нав'язував представлення українців як національної цілісності, що породжувало відповідні конотації.

Примітною особливістю авторського викладу є те, що федералістські ідеї корелюються з україно фільськими ідеалами, себто постають як неодмінна складова тогочасної програми національного руху. Більше того, І.Гирич вирізняє архаїчність україно фільських візій, яка пов'язана з архетипом народницької й культурницької свідомості. Адже свідомість такого типу, як слушно наголошує автор, сприймала тодішні модерні політичні течії вкрай скептично, зокрема розглядала соціалізм як варіант утопічної свідомості. За влучним спостереженням історика, федералістський ідеал видався українським інтелектуалам ідеальним рецептом еволюційного шляху до національного визволення, проте звичайно містив як приховані, так і вповні очевидні загрози.

Однак на тлі широкого розвою народницького руху побутували не тільки автономістські та федералістські ідеї, а й консервативні концепти, хоч і національно-демократичного походження. У широкому розумінні йдеться про покоління наступників Старої Громади на рубежі двох сторіч, які прийшли на зміну В.Антоновичу, О.Кониському та ін. До цієї ґенерації належав і відомий громадсько-політичний діяч, меценат, який походив із панських верств, – Є.Чикаленко. І.Гирич називає його речником середнього класу – прошарку, котрий тільки-но народжувався в українському суспільстві кінця XIX – початку XX ст. Загалом Є.Чикаленко був демократом-центристом і федералістом, а за революційних часів став прихильником пронімецької орієнтації й симпатиком Української народної партії. Причому автор характеризує політичну візію Є.Чикаленка як федералізм самостійницького типу, зорієнтований на роз'єднувальні, а не об'єднувальні тенденції.

Самобутнім інтелектуалом із цієї ґенерації був В.Леонтович – народолюбець, альтруїст і меценат, котрого І.Гирич означує як консерватора з націонал-демократичного табору, що особливо добре виявилося за часів гетьманату П.Скоропадського. Заразом автор простежує багатоманітні громадсько-культурні практики цього діяча на початку XX ст., що репрезентує постать В.Леонтовича в розмаїтих ситуаційних контекстах, себто дозволяє подивитися у світлі персональних стосунків і взаємин із тодішніми провідниками українства.

Чільне місце у книзі І.Гирича відведено молодоукраїнському напряму суспільно-політичної думки з його відомими репрезентантами – С.Єфремовим і

А.Жуком. Утім, на сторінках монографії цей напрям постає не стільки у вигляді цілісного моноліту, скільки строкатої палітри з багатьма кольорами й відтінками. Зауважимо, що С.Єфремова автор означує як лідера наддніпрянського неонародництва та речника соціального, точніше духовного утилітаризму, зорієнтованого на культурні запити й потреби народу. Власне, постать С.Єфремова уособлює кардинальну метаморфозу національного руху, а саме перетворення діяча-українофіла на речника-інтелектуала нового українства.

Іншим провідником молодоукраїнського напряму, за візією І.Гирича, був А.Жук, який сполучав народовський консерватизм і соціал-демократичні устремління. Вислідом таких уявлень стала відома теза А.Жука про необхідність «вростання» третього класу у суспільство, в якому провідні позиції мають належати кваліфікованому робітництву й селянам-землевласникам. Таке поєднання консервативних і демократичних цінностей у світогляді А.Жука свідчило про багатошаровість українського політичного спектра на початку XX ст. Тим паче, що погляди тогочасних інтелектуалів повсякчас розгойдувалися й перевірялися на «терезах» воєнних і революційних подій. За спостереженням І.Гирича, А.Жук став державником-самостійником ще напередодні Першої світової війни, коли політичні ідеали більшості українських політиків коливалися в межах автономізму чи федералізму.

Останній, сьомий, розділ монографії І.Гирича присвячено українській соціал-демократичній думці, котру історик поділяє на декілька напрямів: ортодоксальний (Д.Антонович, М.Порш, Л.Юркевич, В.Винниченко), центристський (С.Петлюра, В.Садовський, П.Понятенко, Д.Дорошенко) та молодоукраїнський (Б.Ярошевський, Й.Меленевський, О.Скоропис-Йолтуховський, М.Залізняк, В.Степанківський, В.Кушнір та ін.). Головну дилему соціал-демократії автор убачає в різких коливаннях між національно-державним і класовим дискурсами, що часом відображалося в карколомних політичних кульбітах та кардинальних світоглядних зрушеннях. Саме звідси походить ця умовна демаркаційна межа, котра поділяє українських інтелектуалів соціал-демократичного спрямування.

Резюмуючи наші спостереження над цікавою й змістовною книгою І.Гирича, зауважимо, що провідне питання, сформульоване автором, не отримує однозначної відповіді. Натомість пропонується строката, мінлива й калейдоскопічна конфіґурація підходів, котрі відображають як багатошаровість, так і суперечливість поглядів і недиференційованість світосприйняття тодішніх інтелектуалів. Ба більше, І.Гирич переконливо показує, що візії українських діячів істотно трансформувалися під впливом політичних реалій, передусім знакових подій і кардинальних метаморфоз воєнної та революційної дійсності.

Таким чином, автор пропонує рельєфні, динамічні, полівимірні образи українських інтелектуалів, які прагне донести до читача з усіма їхніми суперечностями, сумнівами, роздумами на тлі складних і драматичних подій другої половини XIX – початку XX ст. Та найголовніше те, що історик запропонував нову й оригінальну типологію візій українських інтелектуалів, яку репрезентовано та висвітлено за напрямами тодішньої політичної думки. На нашу думку, монографія І.Гирича суттєво збагачує й розширює горизонт уявлень про тодішню українську політичну думку, зокрема демонструє, яким чином відбувалася її трансформація та перехід від традиційних, архаїчних візій до модерних концепцій.

О.В.Ясь (Київ)